

О.В.Колосова,
аспірант Вінницького
педуніверситету

Виховання совісті молодших школярів у контексті формування у них правової культури

Розвиток будь-якого суспільства неможливий без системного, цілеспрямованого формування й становлення особистості. Саме тому в сучасному освітньому просторі проблема виховання громадянина на гуманістичних цінностях посідає одне з перших місць. Однак цей процес ускладнюється кризовими явищами суспільно-економічного життя, а також духовною кризою. За таких умов зростає актуальність виховання духовно зрілої особистості, для якої поняття добра, справедливості, совісті, обов'язку набули непохитності, стали власними ціннісними орієнтирами. Тому виникає гостра потреба у формуванні правової культури особистості.

Проблематика, яка пов'язана з формуванням правової культури, здавна привертала до себе увагу філософів, педагогів, психологів, юристів. Філософський та культурологічний її аспекти знайшли відображення у працях Аристотеля, Платона, І.Канта, Г.Сковороди. В наш час її активно досліджує педагогіка (І.Зязюн, В.Кремень, Л.Малишко, І.Миронюк, Ю.Римаренко, О.Сухомлинська); соціологія (Г.Андреев, М.Леонтьєв); психологія (Б.Ананьєв, Г.Балл, М.Боришевський, Л.Виготський, С.Рубінштейн, Е.Фромм). Юридичний аспект висвітлено в працях С.Алексєєва, В.Бабаєва, Н.Подберезського, О.Скакуна. У наукових працях названих авторів достатньою мірою розкрито методика та зміст формування правової культури підлітків та юнацтва.

Проте проблема формування правової культури молодших школярів вивчена недостатньо. Її побіжно висвітлюють у своїх працях І.Бех, І.Козубовська, В.Оржеховська, М.Фіцула. Виконано ряд дисертаційних досліджень (Д.Бойко, В.Владимирова, О.Ганзенко, І.Запорожан, Л.Твердохліб), у яких порушено питання формування досліджуваної якості в учнів початкової

школи. Дослідники акцентують увагу, в основному, на проблемах формування правосвідомості, гуманістичної високоморальної поведінки, превентивному вихованні, тлумачать у гармонійній єдності право і мораль, вивчають правосвідомість як духовну цінність. Утім цілеспрямованого вивчення теорії і методики правової культури молодших школярів допоки не здійснювалось.

Метою статті є презентація методологічних основ виховання совісті молодших школярів у контексті формування у них правової культури.

Правову культуру традиційно тлумачать як складову і вияв духовної культури особистості (С.Гончаренко, В.Кремень, Л.Павелків, О.Сухомлинська та ін.). Такий дефінітивний підхід базується на ідеї гармонійності, цілісності сучасного світу, єдності природного, соціального й духовного середовища розвитку особистості. Правова культура – складне інтегральне й динамічне утворення.

Формування правової культури особистості відбувається у межах вікових особливостей. Вже з молодшого шкільного віку (поки дитина сприйнятлива до емоційних впливів) потрібно формувати у дітей основні поняття про добро, істину, обов'язок, відповідальність шляхом розкриття азбуки загальнолюдської моралі, формування основ правової культури. На можливість формування правової культури у молодших школярів вказують наступні психологічні утворення: у даний віковий період у дитини з'являється первинна готовність, на основі елементарного усвідомлення смислу морально–правової вимоги, підпорядкувати свою поведінку, ставити “необхідно” вище за “хочу”; виникають елементи довільної позитивної поведінки і вимоги “необхідно” – “не можна” починають виявлятися як внутрішні вимоги дитини до самої себе і до інших. У цьому віковому періоді уточнюються морально–правові орієнтації, поглиблюється морально–правова свідомість і морально–правова воля, збагачується зміст почуття обов'язку. Найважливішим показником необхідності формування правової культури у

молодших школярів є виникнення рефлексивних процесів у морально-правовій свідомості [3, с.86].

У нашому дослідженні правову культуру молодшого школяра тлумачимо як поліфункціональне особистісне утворення, яке народжується внаслідок формування основ правосвідомості та навичок саморегуляції правової поведінки на основі ціннісно-мотиваційного ставлення до суспільних норм життя. Компонентами правової культури вважаємо когнітивно-знаннєвий, мотиваційно-ціннісний та поведінково-діяльнісний. Так, когнітивно-знаннєвий компонент правової культури передбачає формування у молодших школярів правових уявлень і правових знань, тобто надійної інтелектуальної основи, без якої адекватне осмислення дітьми правових норм неможливе. Мотиваційно-ціннісний компонент передбачає формування у молодших школярів правосвідомості на основі правових ціннісних орієнтацій та правових мотивів, що утворює необхідну емоційно-почуттєву основу освоєння учнями правових канонів. Поведінково-діяльнісний компонент відповідно синтезує набуті правові знання та ціннісне ставлення школярів до них і уможлиблює матеріалізацію результатів цього синтезу у поведінкових програмах дітей.

Методологічно важливим для нашого дослідження є усвідомлення того, що свідомість людини взагалі та її правова самосвідомість зокрема є вищими формами відображення дійсності, внутрішніми характеристиками буття людини. Одним із компонентів свідомості є правова свідомість, що є системою ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до чинного, минулого та бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом. Основою правосвідомості є усвідомлення людьми цінностей природного права, прав і свобод людини і оцінка чинного права з погляду його відповідності загальнолюдським цінностям. З психологічних позицій, правова свідомість розцінюється як необхідна основа та наслідок процесу соціалізації, що забезпечує життя людини в соціальному оточенні.

Правова свідомість реалізується через правову поведінку. Правова поведінка – це не якась особлива діяльність людини, а вчинки, продиктовані правовими мотивами; це правова поведінка, що відповідає правовим нормам. Дотримання правових принципів є перш за все роботою свідомості, правовим вибором і його вольовим здійсненням. Правова свідомість – це сфера внутрішньої свободи особистості, коли суспільні і загальнолюдські вимоги збігаються з особистісними мотивами. У її структурі виокремлюють систему мотивів, що спонукають людину до діяльності; цілі, результати, на досягнення яких спрямовується поведінка; засоби, з допомогою яких поведінка здійснюється. Дотримання правових норм здійснюється у складній боротьбі мотивів. Свідомо і підсвідомо людина зважує всі “за” і “проти” під час вибору того чи іншого вчинку. Це обмірковування і є роботою правової свідомості особистості.

Важливим аспектом розвитку правової свідомості у дітей молодшого шкільного віку є формування їхньої здатності до правової оцінки. Об'єктом правової оцінки є вчинок, який виявляє певне ставлення дитини до інших людей, до колективу. Оцінити вчинок – означає встановити його корисність, необхідність чи, навпаки, шкідливість, непотрібність. Правова оцінка впливає з того, що будь-яка особистість тому і є нею, що може і повинна діяти добровільно. Дослідники, вивчаючи особливості молодшого школяра, зазначають, що однією з важливих характеристик дітей цього віку є уміння оцінювати себе і своїх однолітків у процесі навчальної діяльності (І.Бех, М.Боришевський, С.Коробко, С.Максименко та ін.).

Правова самосвідомість як важливий компонент правової свідомості надає всім процесам суб'єктивного характеру. Молодші школярі не лише запам'ятовують правові норми, але й інтеріоризують їх, використовуючи як еталони для оцінки не лише поведінки навколишніх, але й власних дій. Завдяки правовій самосвідомості, учні оцінюють нормовідповідність своєї поведінки, сформованість правових якостей і їх прояв. Одним з головних механізмів розвитку правової самосвідомості є правова рефлексія, яка

забезпечує молодшим школярам пізнання основних явищ, фактів індивідуального життя, а також забезпечує правовій свідомості можливість пізнати головну складову права – правову діяльність. Величезну роль у формуванні рефлексивних процесів у молодших школярів відіграє самооцінка, яка у цьому віці вже більш об'єктивна, рефлексивна і диференційована.

Одним із центральних утворень правової свідомості є совість – одна з провідних категорій етики і права, найбільш складне структурно-функціональне утворення морально-правової самосвідомості особистості, інструмент суспільної оцінки і самооцінки особистості [1, с.96]. Поняття совісті (як і осмислення категорії “совість”) історично змінювалося. У загальному вигляді слід підкреслити, що совість – специфічна форма відбиття об'єктивного світу. Об'єктивне джерело її формування і розвитку – у встановлених суспільством нормах моралі і права, які врешті-решт відбивають економічний лад суспільства. На основі встановлених, прийнятих у суспільстві норм, загального світогляду людина виробляє власні морально-правові переконання і керується не тільки усталеними вимогами і нормами, а й своїми внутрішніми переконаннями, під впливом яких і виробляється оцінка вчинків, думок, почуттів, тобто діє совість. Засвоєні особистістю уявлення про добро, справедливість, обов'язок тільки тоді стають внутрішньою підвалиною совісті, коли перетворюються на переконання [там же, с.97].

Совість структурно і функціонально є ядром морально-правової свідомості, а морально-правові переконання – серцевиною совісті. У цьому сенсі совість слугує суб'єктивним вираженням морально-правової сутності особистості, показником рівня її соціальної морально-правової зрілості.

У совісті як морально-правовому явищі виокремлюють три складових елементи: раціональний, почуттєвий, вольовий [там же]. Раціональна частина совісті – розумне усвідомлення морально-правового значення скоєних дій, яке носить характер засудження чи схвалення. Розумному судженню

морально-правового значення здійснених дій сприяє відповідне почуття, завдяки якому емоційний характер совісті виявляється у вигляді почуття морально-правового задоволення чи незадоволення собою. Почуття морального задоволення називають самоповагою. Почуття незадоволення собою набуває форму каяття, докорів совісті, почуття сорому, які є одними з найсильніших людських емоцій.

У совісті неодмінно присутній і вольовий момент. Совість велить, змушує чинити певним чином і тим самим надає цінність усякому судженню і почуттю. Цей елемент совісті характеризує загальний напрям усієї поведінки в особливих, суперечливих людських ситуаціях, ту силу душевного напруження особистості, яка відкривається у ній у процесі внутрішньої боротьби між добрими і злими намірами, мотивами, цілями.

Воля – свідоме регулювання людиною своєї поведінки і діяльності, яке виражається у вмінні долати внутрішні і зовнішні труднощі під час здійснення цілеспрямованих дій та вчинків [4, с.122]. Завданнями волі є керування поведінкою, свідоме саморегуляція активності, особливо у тих випадках, коли виникають перешкоди для нормального життя. Воля – це ще і влада людини над собою, своїми прагненнями, почуттями, бажаннями. В.Сухомлинський зауважував, що вміння керувати бажаннями – джерело людяності, чуттєвості, сердечності, внутрішньої самодисципліни, без якої немає совісті, немає справжньої людини [5, с.87]. Специфічна особливість вольової поведінки полягає в тому, що людина внутрішньо переживає стан “я повинен”, а не “я хочу”. Усі вольові якості формуються протягом життя та діяльності людини, і особливо важливим етапом у вольовому розвитку є дитячий вік.

У процесі формування совісті, у процесі морально-правового розвитку особистості всі емоції відіграють важливу роль. Розуміння різниці між добром і злом з-під палки примусить дитину боятися, гніватися чи соромитися. Якщо ж їй будуть надані зразки високomorальної поведінки – це, навпаки, викличе у неї піднесення і радість. Також у процесі формування

афективно-когнітивно-поведінкових структур моралі і права головну роль, на думку психологів, відіграє провина – необхідніша з усіх емоцій [2, с.369]. Переживання вини швидше, ніж страху, впливає на совість. Уміння балансувати на межі, що розділяє конформізм, продиктований страхом, і відповідальність, яка нав'язана почуттям провини, тлумачать як свідомство зрілої совісті і морально-правової поведінки [там же, с.377]. Почуття відповідальності є ядром структури совісті, воно зорієнтовано на усвідомлення провини і у той же час сприяє вибору такого стилю поведінки, який знизить вірогідність інтенсивного переживання провини. Головною причиною провини є проступок. Для виникнення почуття провини необхідна “інтерналізація” певних стандартів поведінки. Це значить, що стандарти поведінки, які диктує суспільство, переходять із розряду зовнішніх до розряду внутрішніх норм. Сама людина стає джерелом і зберігачем цих норм, вона сама слідкує за їх дотриманням. Вона несе відповідальність за свої вчинки в першу чергу перед собою, і тому відчуває себе винною, якщо її поведінка не відповідає засвоєним їм нормам. Провина відіграє ключову роль у процесі розвитку особистості і соціальної відповідальності, у процесі становлення совісті.

Совість не виникає раптово і не зникає безслідно, а поступово формується у процесі морально-правової діяльності особистості. Совість – категорія етики і права, що характеризує здатність особистості здійснювати самоконтроль, усвідомлювати морально-правові суспільні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і виробляти самооцінку здійснених вчинків. Це один із проявів морально-правової свідомості особистості. Совість означає усвідомлення морально-правової відповідальності індивіда за свою поведінку, що включає морально-правову самооцінку, вольовий самоконтроль з точки зору моралі і права всього суспільства.

У процесі пошуково-експериментальної роботи нас цікавило питання сформованості у молодших школярів уявлень про совість. У цьому контексті викликають інтерес результати дослідження, проведені серед 235 учнів

початкових класів Вінницьких загальноосвітніх шкіл. Дітям було запропоновано намалювати проєктивний малюнок “Моя совість”. На аркушах паперу було зображено силует людини, на якому учні мали зобразити “свою совість” у вигляді символу. Цікавим, на нашу думку є те, що 85% учнів зобразили її у вигляді серця на грудях людини; 8% учнів – у вигляді квітки, яка розквітла всередині людини; 7% учнів – у вигляді маленького чоловічка (ніби “цензора”), який контролює дитячі вчинки. Слід звернути увагу на те, що 65% учнів позначили місцезнаходження совісті не лише у душі (грудях), а й в мозку (голові). Це свідчить про розуміння головного призначення совісті – постійного контролю за своїми вчинками (функція, яку виконує мозок) і відчуття гордості чи сорому за свої вчинки (функція серця).

Досліджуючи раціональну частину совісті – самоповагу, серед учнів було проведено анкетування, в якому дітям пропонувалося пояснити, як вони розуміють дане поняття. Цікавим на нашу думку є те, що майже всі діти пояснюють поняття «самоповага» так: “це коли людина себе поважає”. Але при цьому тільки 72 % учнів відносить самоповагу до людських чеснот, вважає її позитивною рисою людини (“людина не дозволить себе образити”; “не буде образити інших”; “таку людину поважають інші”); 28 % учнів пов’язують самоповагу з пихатістю, егоїзмом (“не поважає нікого, крім себе”; “байдужий до всіх”).

Отримані результати дозволяють зробити висновок про те, що молодший шкільний вік є саме тим віковим періодом, у якому слід формувати чіткі уявлення про совість, яка повинна стати “епіцентром” правосвідомості, а надалі й передумовою правової культури учнів. Прилучення молодших школярів до основних постулатів правової культури збагачує їхнє духовне життя, зміцнює життєву позицію, підвищує громадянську активність, загострює почуття непримиренності до негативних явищ. Лише неформальний, ціннісно-орієнтований та творчо організований процес

правового виховання дітей здатний сформувати у них основи правової культури в контексті потреб суспільства.

До перспектив подальших досліджень варто віднести виокремлення педагогічних умов формування у молодших школярів особистісних цінностей, які можуть стати основою правосвідомості й правової поведінки.

Література:

1. Етика / В.О.Лозовой, М.І Панов, О.А.Стасевська та ін. / За ред. В.О.Лозового. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 224 с.
2. Изард К.Э. Психология эмоций. – СПб. : Питер, 2007. – 464 с.
3. Павелків Р.В Психолого-педагогічні умови розвитку рефлексії в учнів початкових класів // Актуальні проблеми психології / За ред. С.Д.Максименка, Л.М. Кара мушки. – К., 2002. – Т.1. – Ч.5.– С. 121 – 129.
4. Рогов Е.И. Эмоции и воля. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 240 с.
5. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям //Вибрані твори: В 5 т. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 3. – С. 9-279.

The aim of this article is the presentation of innovative methodological approaches in the formation of the image of conscience of infant school pupils.

Целью статьи является презентация методологических основ воспитания совести младших школьников в контексте формирования у них правовой культуры.

Міжвузівській науково-практичній конференції аспірантів та молодих учених
«Професійна підготовка педагогічних кадрів у контексті європейського
освітнього простору»